

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З. Р. КИСІЛЬ (Львів)

**Українське воєнно-історичне товариство
(1920—1939)**

Аналіз сучасного стану української історичної науки свідчить, що, незважаючи на певні здобутки останніх років, поза межами досліджень українських визвольних змагань 1917—1921 рр. залишається чимало важливих сторінок нашого минулого. Серед них багато “білих плям” з історії повоєнної еміграції, зокрема інтернованої в Польщі Армії Української Народної Республіки. Доробок вітчизняних істориків обмежується кількома працями І. Срібняка¹, В. Трошинського², В. Голубка, Б. Гудя³ та публікаціями інших авторів. А проте трагічна доля українського війська, яке змушене було залишити батьківщину, але довгі роки зберігало національно-патріотичні почуття й морально-бойовий дух, вірність національним прагненням українського народу, заслуговує на глибоке дослідження.

Майже чотири роки український народ вів збройну боротьбу за державну незалежність УНР. Через несприятливу внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію його армія не могла протистояти у битвах більш сильним ворогам, насамперед більшовицькій Росії. Ця обставина змусила уряд УНР на чолі з Симоном Петлюрою шукати порозуміння з Польщею, хоча стосунки з нею у добу визвольних змагань не були безхмарними. Спричинила до спільної кампанії 1920 р. Польщі і УНР проти більшовицької Росії реальна загроза втратити здобуту незалежність. Базовими документами, які визначили військовий союз, визнання УНР, стали квітневі угоди 1920 р. Вони й заклали правно-історичне підґрунтя життєдіяльності інтернованої в майбутньому Армії УНР у Другій Речі Посполитій⁴.

Геополітична ситуація, в якій опинилися УНР та її Збройні Сили восени 1920 р., призвела до того, що в результаті прелімінарних домовленостей між Польщею і більшовицькою Росією в Ризі українське військо залишилося сам-на-сам проти Червоної Армії. Проти 25 тис. багнетів і 5 тис. шабель радянської 14-ї армії Й. Уборевича, яка регулярно поновлювалася силами з Криму, армія УНР генерала М. Омеляновича-Павленка мала всього 11 тис. піхоти й 2,5 тис. кіннотників, які утримували широкий (близько 120-кілометровий) фронт від Могилева-Подільського до Літина⁵.

Після напружених двотижневих боїв, повністю витративши мізерний запас набоїв і амуніції, українське військо змушене було 21 листопада 1920 р. покинути рідні землі й відступити за Збруч, де було, згідно з міжнародними нормами і попередніми угодами, інтерноване⁶. Зауважимо, що, надаючи притулок урядові УНР та його армії, глава держави Ю. Пілсудський керувався не лише Варшавськими угодами та моральними союзницькими зобов'язаннями, а й прагматичними намірами мати союзником загартовану в битвах Армію УНР у перспективі неминучого збройного конфлікту з Москвою.

З перших днів перебування в Польщі політичне, державне і військове керівництво УНР докладало великих зусиль, щоб зберегти боєздатність обеззброєної, але нескореної армії. У зверненні до українського народу з нагоди п'ятих роковин проголошення незалежності УНР С. Петлюра підкреслював, що боротьба не завершена, й закликав особовий склад армії “не втрачати бадьорості і віри в остаточну перемогу”⁷.

Варто зазначити, що, за підрахунками перемишльського дослідника О. Колячука, Армія УНР мала близько 35 тис. козаків, 4 тис. старшин і 100 генералів⁸. До її складу входили значні бойові сили: стрілецькі дивізії — 1-ша Запорозька (комендант генерал Г. Базильський), 2-га Волинська (генерал О. Загородський), 3-тя Залізна (генерал О. Удовиченко), 4-та Київська (генерал Ю. Тютюнник), 5-та Херсонська (полковник А. Долуд) і 6-та Січова (генерал М. Безручко), Окрема кінна дивізія (генерал І. Омелянович-Павленко), 1-ша кулеметна (генерал Бурківський), Кордонний корпус (генерал О. Пилькевич) та інші частини і підрозділи⁹. Отже, вже 23 листопада Головний отаман С. Петлюра у листі до урядових структур УНР ставив найважливішим завданням у порозумінні з польською владою створити всі необхідні умови для життєдіяльності інтернованої армії. Того ж дня він наказав військовому міністру генералу М. Омеляновичу-Павленку: “Ні одної частини, підлеглої Військовому Міністерству, не розпускати. Вони повинні розташуватись на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Україну”¹⁰.

Зазначимо, що ситуація, яка склалася в Україні, давала керівництву УНР та її армії цілком реальні об'єктивні підстави для відновлення національної незалежності. Адже увесь край був охоплений широкомасштабним антибільшовицьким повстанським рухом. Усвідомлюючи важливість і необхідність для реалізації планів мати боєздатне українське військо, С. Петлюра у листі до голови Ради народних міністрів УНР В. Прокоповича писав: “Ми повинні вжити всіх заходів, аби зберегти єдність нашої армії, підтримати її фізично і морально здоровою... Це наш моральний обов'язок. Цього вимагає від нас державне розуміння наших завдань. При поверненні на батьківщину збережене військо буде являти собою кадри майбутньої нашої армії”¹¹.

За короткий час було визначено правне становище Армії УНР у Польщі, яка трактувалася як дружня й союзна, а її частини розміщені в спеціальних таборах Каліщі, Ланцуті, Пикуличах, Вадовицях, Олександрові

Куявському, Стшалкові та інших, зберігаючи свою організаційну структуру. На початок 1921 р. в них перебувало 17,5 тис. вояків¹². Зокрема, у найбільшому каліському таборі дислокувалися 2-га Волинська і 3-тя Залізна дивізії зі своїми частинами, штабами й тилловими службами. Вони склали військову групу, яку очолив досвідчений генерал Олександр Удовиченко¹³. У таборі Олександрова Куявського розмістилися 4-та Київська і 6-та Січова дивізії. Цю групу очолив відомий воєначальник, герой оборони Заможостя генерал Марко Безручко.

Зауважимо, що умови перебування інтернованих частин українського війська в перший період були надзвичайно важкими як у моральному, так і в матеріальному плані. Безперечно, це негативно впливало на морально-бойовий дух вояцтва. Відтак, воєнно-політичному керівництву УНР довелося проявити величезну енергію й дипломатичні здібності, щоб поліпшити умови життєдіяльності інтернованих частин, піднести морально-бойовий дух особового складу армії. Паралельно з поліпшенням побутових умов у таборах розгорталася широкомасштабна діяльність у напрямку фахової підготовки козаків і старшин, створювалися органи й установи культурно-освітньої та релігійно-виховної роботи. Позитивну роль відіграло утворення на початку 1921 р. Вищої Військової Ради у складі авторитетних високоосвічених генералів С. Дельвіга, В. Сальського, В. Сінклера, О. Удовиченка, О. Галкіна, С. Дядюші та ін. Її очолив військовий міністр Микола Юнаків¹⁴. Тоді з Тарнова до Каліша було переведене Військове Міністерство, в якому плідно працювали генерали М. Омелянович-Павленко, М. Безручко, С. Дядюша та ін. Генеральний штаб очолив талановитий організатор воєнно-історичної роботи у військах генерал Віктор Куш.

Зрозуміло, що велика увага приділялася фаховій підготовці й удосконаленню воєнних знань козаків, старшин і генералів. Вишкільну роботу продовжували Спільна Юнацька школа підготовки старшин, дивізійні школи підстаршин, Академічні курси Генерального штабу. Водночас розгорталася широка культурно-освітня робота в таборах, скерована на національно-патріотичне виховання особового складу армії. Було засновано освітні заклади, літературно-мистецькі товариства, видавництва, а також створено театральні колективи, оркестри і стрілецькі хори, що обслуговували не тільки табори, а й виступали з концертами у Варшаві, Кракові, Познані, Перемишлі. Національний український хор під керівництвом сотника Дмитра Котка та ансамбль українського танцю Василя Авраменка згодом уславили Україну своїми виступами в Німеччині, Франції, Канаді і США.

Слід зазначити, що з майже 100 тис. українців, які розпоршилися після 1920 р. в Європі, завдяки наявності інтернованої Армії УНР найорганізованіше об'єднання української еміграції знаходилося в Польщі. На основі укладення з керівництвом Польщі угод діяв Український Центральний Комітет — координаційний центр усіх українських організацій і товариств, серед яких були Товариства колишніх вояків Армії УНР, українських воєнних інвалідів, допомоги студентам, опіки над сиротами — жертвами війни, Союзу українок-емігранток, учительська та студентська громади тощо¹⁵.

Внаслідок низки обставин чисельність інтернованої Армії УНР поступово зменшувалася, і на початок 1923 р. в ній налічувалося 7,3 тис. вояків. Але, зберігаючи організаційну структуру, а головне — командні кадри, старшинські й підстаршинські школи, Академічні курси при Генеральному штабі, вона залишалася реальною базою для розгортання в майбутньому в регулярне національне військо. Проте вже влітку 1924 р. уряд Польщі

прийняв рішення про ліквідацію таборів інтернованих, і всі українці отримали статус політемігрантів, внаслідок чого значна частина військовиків розпоршилася по Європі. Однак у Каліші залишилася головна Українська Станція, яку очолили генерали В. Сальський, В. Куш, П. Шандрук, А. Вовк, О. Загородський та ін. Зберігся штаб, який вів облік колишніх вояків Армії УНР і ще в 1932 р. об'єднав близько 4000 старшин і 900 підстаршин¹⁶. З поверненням до влади у Польщі Ю. Пілсудського (1926 р.) становище українського вояцтва змінилося на краще. Хоча фактично Армія УНР перестала існувати як регулярне військо, продовжували діяти Міністерство військових справ, штаб армії, управління семи дивізій, Спільна юнацька школа, Академічні курси. Крім того, українські старшини отримали право і можливості навчатися у Польській військовій академії і служити в її армії по контракту, що сприяло підвищенню їх фахової підготовки. Державний Центр УНР, військове керівництво знаходили нові можливості для продовження широкомасштабної роботи, скерованої на національно-патріотичне виховання, плекання державницького духу і свідомості серед української військової еміграції. Однією з її випробуваних ефективних форм було виховання на славних бойових традиціях українського війська, героїчного минулого українського народу. Потужним чинником у цій роботі була діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920—1939).

Від перших днів існування незалежної Української держави та її Збройних Сил, в умовах безперервної збройної боротьби на захист суверенітету вищі військові кола України надавали великого значення воєнно-історичній роботі у війську. У складі Генеральних штабів УНР постійно діяла спеціальна Воєнно-історична комісія, яку в 1918 р. очолював авторитетний фахівець, колишній професор Миколаївської академії Генерального штабу, а в роки світової війни — начальник штабу Румунського фронту, генерал-лейтенант Микола Головин (пізніше — начальник штабу армії О. Колчака, засновник і керівник Вищих воєнно-наукових курсів для російського офіцерського корпусу інтернованих частин і еміграції в Парижі та Белграді, автор низки воєнно-наукових праць)¹⁷. Він був активним членом Київського воєнно-історичного товариства і співробітником журналу “Науково-військовий вісник”, згуртував у військово-історичній комісії визначних фахівців, серед яких були генерали В. Сінклер, О. Галкин, П. Єрошевич, С. Дельвіг, полковник В. Сальський, М. Капустянський та ін.

Саме наявність у вищих структурах українського війська високоосвічених військовиків дозволила керівництву Армії УНР організувати воєнно-історичну роботу з метою зібрати матеріали і документи з історії національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. Усвідомлюючи важливість цієї справи, міністр військових справ УНР полковник В. Сальський 5 серпня 1920 р. затвердив Статут Українського військово-історичного товариства (з 1925 р. — Українське воєнно-історичне товариство), яке мало стати організаційним центром військових істориків. До складу керівництва увійшли майже всі члени воєнно-історичної комісії, а також генерали М. Юнаків, В. Змієнко, М. Вовк, полковник М. Садовський, підполковник В. Євтимович. Згідно зі статутом, паралельно зі збором матеріалу і вивченням історії визвольних змагань новітньої доби Товариство мало досліджувати історію боротьби українців за свободу і незалежність. Воєнні негаразди 1920 р. та важкі умови перших років інтернування завадили Товариству розгорнути свою діяльність і втілити в життя наміри воєнних науковців Армії УНР.

Але необхідність воєнно-історичної роботи глибоко усвідомлювали всі командири, і, за їх ініціативою, з перших днів інтернування вона роз-

гортається в дивізіях і окремих частинах. Зокрема, заходами командира 3-ї Залізної дивізії було створено спеціальну Історичну комісію, яка очолила збір матеріалів з історії формування й бойового шляху дивізії. Вони регулярно публікувалися у дивізійному часописі “Залізний Стрілець”¹⁸. Добре велася ця робота у 6-й Січовій дивізії, де на основі зібраного матеріалу написано (рукописну) історію дивізії (нині зберігається в рукописному фонді Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у Львові), а її фрагменти опубліковані в газеті “Наше життя”. У таборі Ланцут генерал О. Пилькевич заснував військово-літературний двотижневик “Наша Зоря”, навколо якого згуртувалися військові письменники В. Євтимович, Є. Маланюк, І. Блакитний, А. Лебединський та ін. В ньому постійно друкувалися твори з військово-історичної тематики. А коли у червні 1921 р. в таборі було засновано Український Народний Університет з військовим факультетом на чолі з генералом М. Юнаківом, з’явилося наукове періодичне видання “Військовий вісник”¹⁹. Матеріали з історії 4-ї Київської дивізії постійно друкувалися в її часописі “Альманах”, який виходив у таборі Олександров Кюявський²⁰. У 1-й Запорозькій дивізії, що дислокувалася у Стшалкові і входила в групу генерала А. Пузицького, військово-історичні сюжети можна було віднайти на шпальтах часопису “Запорозька думка”²¹. У таборі Вадовиці Наукова секція культурно-освітнього відділу видавала місячник “Запорожець” і регулярно влаштовувала лекції для вояцтва з історії України та національно-визвольних змагань.

Вже наприкінці 1921 р. військово-політичне керівництво УНР вживає заходів щодо спрямування своєї роботи у військах в єдине русло, під безпосереднє підпорядкування Генеральному штабові. В листі до його начальника генерала В. Петріва від 17 грудня 1921 р. Симон Петлюра накреслив головні аспекти військово-історичної роботи й визначив її основні завдання. Він вимагав, щоб вона відповідала тодішній українській військовій доктрині “виховання армії нашої в дусі нашої державної концепції, розрахованої на ширший час”. Він рекомендував зібрати авторитетних співробітників та військових письменників і під керівництвом Генерального штабу налагодити видання “військово-наукової і військово-популярної літератури... для належного виховання нашого козачого і особливо підстаршинського складу”. Воєнно-історичні праці, наголошував Головний отаман, повинні прищеплювати “козачій масі любов до батьківщини, повагу до військової честі, почуття патріотизму, національної самоповаги і відданості та національно-державної дисципліни”²².

Потужним імпульсом до розгортання організованої військово-історичної роботи стала праця С. Петлюри “Сучасна українська еміграція та її завдання”, опублікована 1923 р. у таборовому видавництві Шипйорна. Головними концептуальними положеннями праці були переконання, що визвольна боротьба за незалежність України не закінчилася, що українська еміграція повинна консолідуватися для її продовження в інших формах і іншими методами, для напруженої праці по підготовці до нового етапу державотворення. Серед найважливіших завдань С. Петлюра визначив національно-патріотичне виховання нових поколінь, одним з чинників якого є військово-історична робота²³.

Вже 1921 р. українська наукова військова думка входить невід’ємним елементом у діяльність новостворюваних центрів організацій і товариств. Зокрема, при Всеукраїнській спілці військових-інвалідів було засновано Товариство плекання військових знань, в якому плідно працювали генерали В. Петрів, Н. Никонів, О. Загородський, О. Удовиченко, П. Шандрук та ін. Товариство вважало своїм головним завданням популяризацію українських військових традицій, життєписів українських полководців, які

усправили Україну, організацію зустрічей козаків і молоді з ветеранами національно-визвольних змагань, воєначальниками Армії УНР²⁴. За короткий час новозасноване Товариство колишніх вояків Армії УНР виросло з 350 членів до кількох тисяч. Воно створювало видавництва й налагоджувало видання історико-мемуарної та воєнно-наукової літератури. Зауважимо, що 1926 р. воно вступило до Федерації товариств колишніх вояків Армії УНР і встановило зв'язки з аналогічними організаціями у Франції, Чехословаччині, Болгарії і Югославії²⁵.

Визначним центром розвитку воєнно-історичної науки стало військово-наукове видавництво “Чорномор” у Каліші, в якому виходили фундаментальні дослідження й твори українських воєначальників, зокрема “Зимовий похід” генерала М. Омеляновича-Павленка, “Січові Стрільці у боротьбі за державність” генерала М. Безручка, “Коротка історія 3-ї Стрілецької дивізії” полковника Г. Чижевського та ін.²⁶ З 1923 р. почав виходити воєнно-науковий журнал “Табір” (орган молоді Української армії).

Поява “Табору” стала визначною подією на шляху розвитку української воєнно-наукової думки. У вступному слові до першого номера журналу його редколегія, до якої входили генерали В. Куш, М. Капустянський, П. Шандрук та В. Прокопович, зазначала: “Не можна підготувати армію до нової збройної боротьби, якщо не буде взято до уваги досвід кожної минулої війни... Тому дослідити цей минулий досвід та взяти з нього науку на майбутнє — ото ті чергові завдання, які стоять перед воєнною думкою кожного народу”²⁷.

Тематика публікацій “Табору” була надзвичайно широкою і включала, зокрема, розділи: “Історія визвольних змагань”, “Історія великої війни”, “Життя армії в еміграції”, “Вісті з України”, “Виховання”, “Війна майбутнього: стратегія, тактика, організація війська, піхота, кіннота, військово-морський флот, техніка, чужоземні армії” тощо²⁸.

Саме в першому числі “Табору” 1923 р. надруковано концептуальну статтю С. Петлюри (псевдонім — О. Ряст) “Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі”, в якій він наголошував, що українська воєнна думка охоплює широке коло проблем: внутрішньої і зовнішньої політики, формування національної свідомості, ідеологічної роботи, воєнно-історичної освіти. “Ідеологічно-літературна праця української військової думки, — зазначав Головний отаман, — повинна досліджувати широку проблему взаємовідносин війська і держави, політики і війська, нації і оборони”. Він ставив військовим науковцям, історикам і письменникам важливі державно-педагогічні завдання — систематизувати і опрацювати “директивно-інформаційний матеріал” щодо таких заходів національно-патріотичного виховання, як: “1) фізичне виховання населення; 2) спорт у різних його формах і галузях — сокілство, плавання, пластунство тощо; 3) олімпіади; 4) пожежні товариства; 5) “Січі”; 6) популяризація воєнного знання шляхом публічних лекцій і літератури; 7) запровадження до загальноосвітніх програм певного мінімуму воєнно-наукових дисциплін, хоча би в формі стислої енциклопедії військової і як обов'язкового предмета навчання; 8) організація наукових і громадських товариств для плекання воєнної науки; 9) організація показних військових вправ для широкої публіки із зразковою демонстрацією певних осягнень, здобутих рідним військом у галузі військового удосконалення; 10) улаштування військових свят за участю тої ж таки публіки; 11) утворення місцевих громадських комітетів та товариств, що з патріотичних мотивів дбають про певні потреби (наприклад, гуманітарні, культурно-освітні) розташованої в даній місцевості військової частини і наочно демонструють своєю діяльністю живий зв'язок між людністю і військом;

12) упорядкування військових могил, могил лицарів, що поклали голови у боротьбі з ворогом; постійне заопікування ними і влаштування урочистих шанувань пам'яті лицарів; 13) плекання військових чеснот в народі, як-от: мужність, хоробрість, завзяття, витривалість, почуття національної честі і самоповаги, самопожертви і ряд інших, що скріпляють і фізичну, і моральну підставу оборони батьківщини, — все це серед військових письменників повинно знайти і своїх авторитетів, і дослідників; все це теми, що спеціально в українській літературі вимагають і ширших монографій, і популярних підручників, і журнальних розвідок, і докладно опрацьованих програм”²⁹.

Зважаючи на важливість популяризації воєнно-історичної тематики, “Табор” друкував спогади, наукові праці безпосередніх учасників визвольних змагань М. Капустянського, В. Куца, П. Шандрука, В. Савченка, В. Проходи, А. Пузицького та ін. Значна увага приділялася науковим працям з військових питань. Зокрема, вже у першому числі були надруковані статті відомого фахівця з артилерійських наук генерала С. Дельвіга “Піхотна гармата” та генерала В. Сігаріва “Значення мушкетного вогню”. Регулярно друкувалися огляди сучасних армій, розвитку військової техніки тощо.

Отже, протягом чотирьохрічного існування інтернованих частин Армії УНР у Польщі були створені належні умови для розвитку української воєнно-історичної науки: матеріально-технічна база — потужне видавництво “Чорномор” у Каліші, а головне — сформувався досить численний колектив військових істориків, який мав певні творчі здобутки та глибоко інтегрував українську національну ідею. Стало на черзі створення організаційного центру, який об'єднав би зусилля українських науковців для, як передбачалося спочатку, створення історії визвольних змагань 1917—1921 рр.

Відтак, у січні 1925 р. на терені Української Станиці в Каліші за ініціативою генералів А. Вовка, В. Змієнка, полковника М. Садовського, підполковників В. Євтимовича і М. Стечишина відбулися установчі збори, які фактично відродили Українське воєнно-історичне товариство³⁰. Зауважимо, що вибір Каліша був не випадковий, адже тут перебувало близько 740 військовиків, серед них 11 генералів, 10 полковників і 24 підполковника. Управу станиці очолював генерал В. Сальський, а до неї входили генерали В. Куц, П. Шандрук, Г. Базильський, А. Вовк, О. Загородський та інші активні дослідники історії Армії УНР. Тут же розмістився Генеральний штаб, управи Товариства колишніх вояків Армії УНР, редакція журналу “Табор”, військово-видавництво³¹.

Президія Товариства на чолі з А. Вовком насамперед опрацювала його новий Статут. Передбачалося розгорнути діяльність у двох основних напрямках. Визначалося, що Товариство “збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріали, дотичні до історії Війська Українського, з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих”. Крім того, зазначалося: “Українське воєнно-історичне товариство дбає про впорядкування та охорону пам'ятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України”. Його членом мав право бути “кожний повнолітній громадянин, українець, військовий чи цивільний”. Статутом визначалося, що, крім дійсних членів Товариства, впроваджувалося звання почесних членів для осіб, які причинилися до розвитку його своєю працею, або внесли пожертву більше, як 250 злотих (звичайний членський внесок становив 12 злотих на рік). На членів Товариства накладалися обов'язки всебічно допомагати його діяльності, активно пропагувати ідеї з'єднання, брати участь у збиранні й вивченні матеріалів з історії українського війська. Впроваджувалася відзнака для членів Товариства.

У березні того ж року опрацьований Статут було зареєстровано в Українському Центральному Комітеті у Варшаві. Чимало часу втрачено на заходи президії управи щодо легалізації Товариства у польській адміністрації — вона була досягнута лише у березні 1926 р. “Свою працю Товариство розпочало в тяжких обставинах, — зазначав відомий історик української еміграції Симон Наріжний, — без допомоги, на власний емігрантський грош. Протягом кількох перших років воно збило багато матеріалів, особливо з історії української збройної боротьби останніх літ, й підготувало до видання перший том свого органу “За Державність””³². Слід зауважити, що на заклик президії Товариства відгукнулося багато вояків колишньої Армії УНР, які виявили бажання стати його членами, надсилали свої спогади й розвідки з воєнно-історичної тематики.

Активність загалу українських вояків була надзвичайною. За короткий час до президії Товариства надійшли як з Польщі, так і з інших країн Європи матеріали, яких вистачило б на 2—3 збірники. Але їх вихід у світ гальмувався браком коштів, адже єдиним джерелом були членські внески. Тільки з часом вдалося зібрати необхідні гроші за допомогою громадських організацій і товариств української еміграції.

Паралельно з цією роботою Товариство розгорнуло діяльність щодо упорядкування й охорони стрілецьких могил, цвинтарів у місцях розміщення інтернованих частин Армії УНР. При Управі Товариства було створено спеціальну секцію під керівництвом полковника Генерального штабу М. Стецишина. Варто зазначити, що за відсутності коштів досить великий військовий цвинтар у Шипйорно (на початку 1923 р. на ньому було 120 поховань інтернованих українських вояків) упорядковано силами членів Українського воєнно-історичного товариства. Тоді ж приведено до порядку військовий цвинтар 6-ї Січової дивізії в Олександрові Куявському³³.

Визначною віхою в історії Українського воєнно-історичного товариства став 1929 р. Навесні було скликано загальні збори, на яких обговорювався звіт керівництва про свою роботу, стан підготовки до видання першого збірника, фінансове становище і обрано новий склад Управи. Головою Товариства обрали генерал-полковника Миколу Юнаківа, досвідченого й авторитетного військового діяча, члена Вищої Військової Ради УНР і Ради Українського Центрального Комітету. Членами Управи стали В. Змієнко, О. Загородський, М. Садовський, С. Скрипка, В. Євтимович, П. Спаренко. До ревізійної комісії увійшли А. Силин і М. Харитоненко.

За своїм змістом усі матеріали, опубліковані у збірниках, можна поділити на два масиви. До першого належать історико-мемуарні праці, в яких автори відтворювали події з позицій свого особистого досвіду, і дослідження, написані на основі наявних джерел, де військові автори не просто фіксували події недавнього минулого, хоча і це вже є безцінним джерелом для майбутніх досліджень, а й осмислювали феномен української революції і чотирирічної збройної боротьби за державність, намагалися пояснити хід подій, причини поразки. Це дає можливість пізнати історію зсередини, що є однією з умов об’єктивного історичного дослідження. Друга низка праць збірників охоплює дослідження давньої історії українського народу. Створивши потужний доробок історико-мемуарної літератури, автори — здебільшого генерали і старшини Армії УНР — започатковували досить живучу традицію подавати історичні події почасті тенденційно, в більшості позитивно оцінюючи процеси військового будівництва, бойової діяльності українського війська, оминаючи недоліки й грубі прорахунки як вищих структур, так і свої особисті. І все ж не можна не пого-

дитися з тим, що праці безпосередніх учасників визвольної боротьби мають непересічну цінність.

Прикладом масштабного осмислення процесів збройної боротьби за незалежність України, об'єктивного і детального аналізу подій були праці М. Омеляновича-Павленка “Зимовий похід (6.XII.1919—6.V.1920)”³⁴, М. Безручка “Січові Стрільці у боротьбі за державність”³⁵, А. Пузицького “Боротьба за доступ до Києва”³⁶, О. Удовиченка “Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч”³⁷, П. Єрошевича “З боротьби українського народу за свою незалежність”³⁸, В. Савченка “Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 — початку 1919 рр.”³⁹, М. Крата “Вапнярська операція”⁴⁰ та ін.

Серед них можна виділити фундаментальну працю М. Омеляновича-Павленка. “Обов'язок перед людьми, що брали участь у Зимовому поході, бажання залишити їй на прийдешньому слід від цієї сторінки сучасної визвольної боротьби Українського Народу, — писав у вступі командувач Армії УНР, — вимагають від мене, щоб я записав її так, як вона відбивається в моїй думці і пам'яті як старшого начальника, бо не годиться забути про цю добу боротьби, в якій на протязі п'ятих місяців гартувалася воля і сила борців за незалежність України”. Автор наголошував, що намагався бути об'єктивним “не лише в оцінці наших частин, а й ворожих груп”⁴¹. Йому вдалося відтворити події Зимового походу настільки глибоко й повно, що його твір і сьогодні є неперевершеною науковою працею про цю сторінку історії України.

Глибоким змістом, аналітичним мисленням і критичним аналізом бойової діяльності січового стрілецтва в лавах Армії УНР відзначена праця генерала Марка Безручка. Колишній начальник штабу Окремого корпусу Січових Стрільців, згодом командир 6-ї Січової стрілецької дивізії відтворив не лише бойові дії січовиків, а й переконливо засвідчив залежність воєнних успіхів від морально-політичного стану, національної свідомості вояків, їх віри в правоту справи і перемогу⁴².

В історико-мемуарній праці генерала-поручника Петра Єрошевича подано перебіг подій від створення українського війська до Зимового походу восени 1919 р.⁴³ Колишній командир полку, згодом бригади в Армії УНР та голова Товариства “Запорожець” у Каліші генерал Антін Пузицький у змістовній праці “Боротьба за доступи до Києва” відтворив бойові дії українського війська 1919 р., найбільш драматичного в історії УНР⁴⁴.

Не лише для колишніх вояків Армії УНР, а й для прийдешніх поколінь цінними були праці з історії дивізій, бойових груп, окремих частин, які також суттєво доповнювали джерельну базу для дослідників героїчної доби українського народу. Зазначимо, що редакція збірників “За Державність” надавала багато місця для таких публікацій. Серед значного масиву вирізняється талановита розвідка підполковника В. Проходи “Записки до історії Сірих (Сірожупанників)”⁴⁵, в якій висвітлено історію Сірої дивізії (корпусу) від формування у таборі військовополонених Фрайштадті взимку 1918 р. до весни 1919-го. Автор звертає увагу на величезну національно-патріотичну та культурно-освітню роботу в таборах військовополонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині, що заклала підґрунтя для високого морально-бойового духу вояцтва, виявленого в битвах за незалежність України. Він аналізує перебіг подій під час першої українсько-більшовицької війни, не приховуючи негативних явищ, зокрема більшовизацію населення Чернігівщини 1918 р. і її вплив на військо. Зрештою, у майбутніх бойових діях сірожупанники довели свою відданість українській справі. До речі, саме у полку А. Пузицького проводив національно-патріотичну роботу молодий поет Павло Тичина. До праць означеної

проблематики слід віднести повідомлення “Окремий Чорноморський Кіш” К. Смовського⁴⁶, “8-й Катеринославський корпус” С. Левченка⁴⁷, “5-та Херсонська дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р.” О. Думіна⁴⁸, “До історії “Синіх” і “Залізних” О. Вишнівського⁴⁹, “Моя служба в 5-й Херсонській дивізії” Ю. Науменка⁵⁰, “Одеська “Січ” Ю. Липи⁵¹, “Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського ім. запорозького полковника Максима Залізняка полку” А. Маруценка-Богданівського та “Матеріали до історії 2-ї Кулеметної бригади” Г. Порохівського⁵².

Чи не вперше в історіографії визвольних змагань редколегією збірників “За Державність” було введено в практику тематичний випуск збірника, який дозволив розглянути пам’ятну сторінку бойового шляху Армії УНР — 2-й Зимовий похід у листопаді 1921 р. зразу з кількох різнопланових публікацій окремих авторів. Так, 3-й збірник у 1932 р. опублікував шість праць, присвячених цій події: “Базар (1921–1931)” О. Шпілінського, “До рейду 1921 року” П. Ващенко, “15 діб на окупованій Москвою Україні” М. Чижевського, “Рейд 1921 р.” І. Ремболовича, “За Україну, за її долю” В. Яновського і “Статистика з 2-го Зимового походу” С. Чорного. Крім того, наведено список 359 старшин і стрільців Армії УНР, які потрапили в полон до більшовиків і були розстріляні біля містечка Базар.

Чимало пізнавальних сюжетів з означеної проблематики містили численні спогади вояків. Зокрема, О. Вишнівського “Вапнярка (зі спогадів командира Синього полку)”⁵³, С. Шрамченка “Піднесення українського прапора на Чорноморській флоті”⁵⁴, Т. Омельченка “Мої спогади про “Синіх”, І. Ремболовича “1918 рік на Чернігівщині”⁵⁵, М. Бутовича “Зі споминів Сірожупанника”⁵⁶, А. Гончаренко “Бій під Крутами”⁵⁷, В. Чабанівського “Вступ українського війська до Києва 31 серпня 1919 р.”⁵⁸ та ін.

Важливе значення для розуміння особливостей української революції і збройної боротьби мали воєнно-теоретичні статті окремих військових діячів, зокрема О. Шпилинського “Армія в перспективі історії нації (минулого й майбутнього)”⁵⁹, С. Шрамченка “Закон про державну українську флоту та його виконавці”⁶⁰, Ю. Науменка “Причинки до історії українізації частин в бувшій російській армії”⁶¹.

Значно менше праць присвячено давній історії українського війська, що цілком закономірно в умовах відсутності достатньої джерельної бази, насамперед архівних матеріалів та науково-історичної літератури. З найбільш вдалих згадаємо дослідження О. Переяславського “Лоїв. Бій Української Кінної Армії під Лоевом 31 липня 1649 р. в команді Наказного Гетьмана Михайла Ф. Кричевського”⁶², В. Дашкевича-Горбачького “Про походження Остапа Дашкевича (з нагоди 400-тих роковин з дня смерті)”⁶³ і М. Антоновича “Козацький похід Язловецького 1594 р.”⁶⁴

Редакція збірників “За Державність” зробила велику послугу дослідникам, коли з 1935 р. розпочала друкувати підготовлену П. Зленком бібліографію Українських Січових Стрільців. Вона включала публікації преси УСС, книги, збірники, альманахи і календарі, публікації окремих авторів (спомини і нариси М. Галушинського, Н. Гірняка, Б. Гнатевича, М. Ірчана, О. Назарука, О. Степанівної, Б. Лепкого та інших відомих січовиків Галичини і Буковини), а також перелік статей періодичної преси, зокрема істориків галицького стрільцтва О. Думіна, Д. Вітовського, Н. Гірняка, О. Назарука, М. Гербова та стрілецьких письменників В. Бобинського, Ю. Шкрумеляка, Р. Купчинського, М. Заклинського та інших⁶⁵. Редакція анонсувала вихід праць Бібліотеки Українського воєнно-історичного товариства, зокрема М. Омеляновича-Павленка “Зимовий похід”, М. Безручка “Українські Січові Стрільці у боротьбі за державність. “Базар””, М. Битинського “Мазепинці по Полтавському бою”.

Привертають увагу публікації з життя інтернованих частин Армії УНР у таборах Польщі та Українській Станиці в Каліші після їх ліквідації. Зокрема, у нарисі І. Зубенка ““Веселка” і “Веселківці”” йдеться про культурно-освітню діяльність у Каліші-Шипйорні на початку 20-х років. Саме тут навколо часопису 3-ї Залізної дивізії генерала О. Удовиченка згуртувалися молоді українські письменники й за ініціативою Є. Маланюка і Ю. Дарагана 1922 р. заснували журнал “Веселка”. Автор відтворив історію утворення й становлення уславлених мистецьких колективів стрілецького хору під керівництвом Д. Котка з 20-ї Волинської дивізії та хореографічного ансамблю В. Авраменка з 3-ї Залізної. У таборі діяли самодіяльний театр, оркестр, бібліотека. Все це зміцнювало морально-бойовий дух вояків, сприяло національно-патріотичному вихованню загалу української еміграції⁶⁶.

З початком Другої світової війни, коли під ударами військ вермахту і Червоної армії у вересні 1939 р. Польська держава розвалилася, Українське воєнно-історичне товариство припинило своє існування, 9-й збірник “За Державність”, який вийшов у Варшаві 1938 р., виявився останнім, оскільки наступний, підготовлений до друку у львівській друкарні, був знищений радянськими спецслужбами. Керівництво Товариства після смерті М. Юнаківа 1931 р. очолював М. Безручко, з 1935 р. — В. Змієнко, а після його смерті 1938 р. — генерал Михайло Садовський. Після закінчення війни М. Садовський емігрував до Канади. 1950 р. йому вдалося заснувати Український воєнно-історичний інститут, що став спадкоємцем однойменного Товариства у Польщі довоєнних років. Про це свідчили відроджені збірники “За Державність”, два з яких — 10-й та 11-й — вийшли у 60-ті роки.

Тематика збірників дотримувалася напрямку попередніх випусків і охоплювала здебільшого події національно-визвольної боротьби українського народу 1917—1921 рр. Відзначимо публікації Й. Мендзенка “Сірожупанники”⁶⁷, М. Феценка-Чопівського “Мотовилівка 1918”⁶⁸, В. Задояного “Московська навала”⁶⁹, В. Сем’янцева “У Зимовому поході”⁷⁰, С. Волинця “Українські Січові Стрільці”⁷¹.

Одночасно публікувалися спомини і нариси з передвоєнної доби, зокрема генерала С. Єфремова “Бої 14—15 березня на Карпатській Україні”. Головнокомандувач Карпатської Січі — збройних сил Карпатської України висвітлив перебіг боїв з угорськими військами у березні 1939 р. за незалежність української держави⁷². Збірник “За Державність”, який видано у Торонто 1966 р., виявився останнім — у зв’язку зі смертю Михайла Садовського 1967 р. його існування припинилося. На жаль, заміни цьому видатному українському діячеві, засновнику вищезгаданого Інституту, Військового музею і збірника “За Державність”, у Торонто не знайшлося.

Але його зусиллями, працею подібних до нього ентузіастів у Канаді, США, Німеччині та інших країнах закладено центри видання літератури з історії української революції і визвольної боротьби за незалежність, які й сьогодні складають велику й цінну джерельну базу для дослідників незалежної України.

¹ С р і б н я к І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921—1924 рр.). — Київ-Філадельфія. — 1997. — 187 с.

² Т р о ш и н с ь к и й В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і політичне явище. — К., 1994.

³ Г у д ь Б., Г о л у б к о В. Нелегка дорога до порозуміння. — Львів, 1997.

⁴ У д о в и ч е н к о О л е к с а н д р. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. — Вінніпег, 1954. — С. 136—137.

⁵ Там же. — С. 158—160.

- ⁶ В е р и г а В а с и л ь. Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр. У 2-х томах. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 215—216.
- ⁷ П е т л ю р а С. Статті. — К., 1993. — С. 229.
- ⁸ К о л я н ч у к О. Вояки армії Української Народної Республіки, інтерновані в Польщі (1920—1924) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Torun, 1997. — S. 306.
- ⁹ Т и н ч е н к о Я р о с л а в. Українське офіцерство: шляхи скороботи і забуття. 1917—1921 роки. — К., 1995. — Табл. 8.
- ¹⁰ П е т л ю р а С и м о н. Лист Військовому Міністру УНР від 23.XI.1920. — Центральный державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВОВУ), ф. 1429, оп. 2, спр. 32, арк. 69.
- ¹¹ П е т л ю р а С. Лист до Голови Ради Народних Міністрів УНР від 7.XII.1920. — ЦДАВОВУ, ф. 3696, оп. 2, спр. 405, арк. 64—64 зв.
- ¹² С р і б н я к І. Назв. праця. — С. 21.
- ¹³ Олександр Удовиченко — уродженець Харкова, закінчив військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу, в роки світової війни командував полком, а з утворенням Центральної Ради вступив до лав української армії, в битвах за незалежність УНР очолював уславлену Залізну дивізію (К о л я н ч у к О., Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995. — С. 40—42).
- ¹⁴ М. Ю н а к і в — уродженець Чугуєва, після закінчення кадетського корпусу, військового училища і академії Генерального штабу був її професором, у Першій світовій війні — командувачем армії, в українському війську займав високі посади, зокрема начальника штабу Головного отамана об'єднаних армій УНР і ЗУНР (С р і б н я к І. Назв. праця. — С. 36—37).
- ¹⁵ Н а р і ж н и й С и м о н. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. — Ч. 2. — К., 1999. — С. 91—96, 31.
- ¹⁶ Т р о ш и н с ь к и й В. Назв. праця. — С. 83.
- ¹⁷ К о л я н ч у к О., Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Назв. праця. — С. 58—59.
- ¹⁸ К о л я н ч у к О. Українська військова еміграція в Польщі (1920—1939). — Львів, 2000. — С. 110.
- ¹⁹ Військовий факультет Українського Народного Університету у таборі Ланцут-Шалково // Літопис Червоної Калини. — 1931. — Ч. 4. — С. 19—20; Ч. 5. — С. 20—22; Ч. 76. — С. 718—719.
- ²⁰ ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 197, арк. 4.
- ²¹ К о л я н ч у к О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 18.
- ²² П е т л ю р а С. Лист начальнику Генерального штабу генералу В. Петріву від 17.XII.1921 р. — ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 163, арк. 1—8.
- ²³ П е т л ю р а С и м о н. Статті. — К., 1993. — С. 231—275.
- ²⁴ К о л я н ч у к О. Українська військова еміграція в Польщі (1920—1939). — С. 140.
- ²⁵ Там же. — С. 219.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Табор. — 1923. — Ч. 1. — С. 3.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ П е т л ю р а С и м о н. Статті. — С. 276—303.
- ³⁰ За Державність. — 1929. — Ч. 1. — С. 187; Н а р і ж н и й С. Назв. праця. — С. 30.
- ³¹ К о л я н ч у к О. Українська військова еміграція в Польщі (1920—1939). — С. 159.
- ³² Н а р і ж н и й С. Назв. праця. — С. 159.
- ³³ С т е ц и ш и н М. Щипіорський військовий цвинтар (Спроба історичного нариса) // За Державність. — 1930. — Зб. 2. — С. 151—183.
- ³⁴ За Державність. — 1930. — Зб. 1. — С. 5—47; Зб. 2. — С. 9—46; Зб. 3. — С. 9—54; Зб. 4. — С. 9—72.
- ³⁵ Там же. — Зб. 2. — С. 47—72; Зб. 3. — С. 55—104.
- ³⁶ Там же. — Зб. 5. — С. 9—61; Зб. 6. — С. 13—64.
- ³⁷ Там же. — Зб. 5. — С. 76—125; Зб. 6. — С. 77—109; Зб. 7. — С. 152—164.
- ³⁸ Там же. — Зб. 8. — С. 9—65; Зб. 9. — С. 18—59.
- ³⁹ Там же. — Зб. 6. — С. 119—154.
- ⁴⁰ Там же. — Зб. 8. — С. 66—80.
- ⁴¹ О м е л я н о в и ч - П а в л е н к о М. Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920 рр.) // За Державність. — Зб. 1. — Каліш, 1929. — С. 5—6.
- ⁴² Б е з р у ч к о М. Січові Стрільці у боротьбі за державність // За Державність. — Зб. 2. — С. 47—72; Зб. 3. — С. 55—104.
- ⁴³ К о л я н ч у к О., Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Назв. праця. — С. 68.
- ⁴⁴ За Державність. — Зб. 5. — С. 9—61; — С. 13—64.
- ⁴⁵ Там же. — Зб. 8. — С. 99—117.
- ⁴⁶ Там же. — С. 99—118.
- ⁴⁷ Там же. — Зб. 9. — С. 60—75.

- ⁴⁸ Там же. — С. 76—91.
⁴⁹ Там же. — С. 68—101.
⁵⁰ Там же. — С. 165—180.
⁵¹ Там же. — Зб. 5. — С. 207—208.
⁵² Там же. — Зб. 1. — С. 135—164.
⁵³ Там же. — Зб. 4. — С. 161—171.
⁵⁴ Там же. — Зб. 7. — С. 57—67.
⁵⁵ Там же. — Зб. 8. — С. 86—98.
⁵⁶ Там же. — Зб. 9. — С. 9—17.
⁵⁷ Там же. — С. 145—152.
⁵⁸ Там же. — Зб. 8. — С. 152—154.
⁵⁹ Там же. — Зб. 2. — С. 97—119.
⁶⁰ Там же. — Зб. 5. — С. 124—136.
⁶¹ Там же. — С. 186—196.
⁶² Там же. — Зб. 4. — С. 73—144; Зб. 5. — С. 62—75.
⁶³ Там же. — С. 197—203.
⁶⁴ Там же. — Зб. 8. — С. 140—141.
⁶⁵ З л е н к о П. Українські Січові Стрільці (матеріали для бібліографічного покажчика) // За Державність. — Зб. 5. — С. 243—273; Зб. 6. — С. 238—252.
⁶⁶ З у б е н к о І. “Веселка” і “Веселківці” // За Державність. — 1938. — Зб. 9. — С. 226—235.
⁶⁷ За Державність. — 1966. — Зб. 11. — С. 5—17.
⁶⁸ Там же. — С. 172—174.
⁶⁹ Там же. — Зб. 10. — С. 112—121; Зб. 11. — С. 92—111.
⁷⁰ Там же. — С. 206—227.
⁷¹ Там же. — С. 112—127.
⁷² Там же. — С. 128—164; К о л я н ч у к О., Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Назв. праця. — С. 152.